

**PROBLEME DE METODOLOGIE
ÎN ANALIZA
REALITĂȚILOR SOCIALE**

OSCAR HOFFMAN

GHEORGHE H.POPESCU

**PROBLEME DE METODOLOGIE
ÎN ANALIZA
REALITĂȚILOR SOCIALE**

**EDITURA UNIVERSITARĂ
București, 2009**

Tehnoredactare computerizată: Ameluța Vișan
Coperta: Angelica Badea

Copyright © 2008
Editura Universitară
Director: Vasile Muscalu
B-dul. N. Bălcescu nr. 27-33,
Sector 1 , București
Tel./Fax: 021 – 315.32.47 / 319.67.27
www.editurauniversitara.ro
e-mail: redactia@editurauniversitara.ro

EDITURĂ RECUNOSCUTĂ DE CONSILIUL NAȚIONAL AL CERCETĂRII
ȘTIINȚIFICE DIN ÎNVĂȚĂMÂNTUL SUPERIOR (C.N.C.S.I.S.)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
HOFFMAN, OSCAR

**Probleme de metodologie în analiza realităților
sociale** / Oscar Hoffman, Gheorghe H. Popescu. –
București : Editura Universitară, 2008
Bibliogr.
ISBN 978-973-749-596-9

I. Popescu, Gheorghe H.

316

© Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate Editurii Universitare.

Distribuție: tel/fax: (021) 315.32.47
(021) 319.67.27
comenzi@editurauniversitara.ro

ISBN 978-973-749-596-9

CUVÂNT ÎNAINTE

Lucrarea pe care o prezentăm este dedicată fundamentelor teoretico-metodologice ale cercetărilor din domeniul sociouman.

Obiectul ei este acela de a forma o serie de **competențe** specifice activităților de cercetare a unor domenii, probleme legate direct de viața socială, punându-se în valoare specificul metodologic al modului de constituire și schimbare a acesteia.

În afară de o serie de aspecte esențiale comune pe care epistemologia și metodologia le prezintă, fie că este vorba de studiul naturii (fizica, matematica etc.), fie că ne referim la societate (economie, sociologie, politologie etc.), abordarea fenomenelor socioumane implică numeroase și marcante aspecte specifice care generează necesitatea unor metodologii, metode și tehnici de cercetare particulare.

Metodologia – în calitatea sa de teorie asupra modului de investigare, analiză, prospectare (a unui domeniu) este dependentă de ontologia (teoria existenței) și epistemologia (teoria cunoașterii științifice).

În această ipostază, metodologia fundamentează „**legitimitatea**” folosirii unor metode, tehnici, căi de cercetare, formule de calcul, reguli de urmat etc., în măsura în care modul de desfășurare a fenomenelor socioumane (ontologia lor) permite (sau nu) apelul la una dintre acestea.

Prin studiul metodologiei, va trebui să fim capabili a opera alegeri clare, neechivoce, explicite, în cunoștință de cauză din corpul voluminos și variat de metode, tehnici etc.

Uneori, din păcate, se elaborează chestionare, se aleg metodele înainte de a se asigura o bună clarificare teoretico-metodologică asupra problemelor de care ne vom ocupa.¹

Este necesar să înțelegem (și să ne conformăm în consecință) că orice metodă, tehnică are semnificație doar în cadrul unei justificări teoretice și a cunoașterii temeinice a faptului social investigat.

¹ Chelcea, Septimiu, *Metodologia cercetării sociologice*, București, Edit. Economică, 2001, cap. 6.

Dacă vom cerceta, de exemplu, procesele motivaționale se cere a lua în considerare situația reală a grupului, organizației la care ne vom referi. Într-o întreprindere cu o foarte bună performanță, cu lucrători bine calificați și care primesc salarii bune, problemele motivației, satisfacției, aspirației pot să se refere la alte tipuri de procese, atitudini, practici motivaționale și de satisfacere a exigențelor salariaților (teoria echității ar putea fi luată ca bază de analiză). Într-o întreprindere cu o situație proastă, care este nevoită să reducă numărul salariaților, satisfacția poate fi generată prin simpla siguranță a salariatului că nu-și va pierde postul.

Metodologia are ca obiectiv important evidențierea specificului fenomenelor studiate pentru a putea elabora corect „drumul” pe care cercetătorul îl va urma.

Acest „drum”² nu este independent de natura fenomenelor studiate, ci rezultă direct din aceasta.

Aristotel accentuase asupra dependenței lui „odos” de existența, natura fenomenelor („fuzis”- natură și „prin natură”).³ Prin „natura” sa, „fuzis” duce spre „fuzis”, adică drumul pe care-l parcurg fenomenele depinde de natura lor, iar metodologia („odos”) exprimă acest drum. <<Către ce>> se deschide <<fuzis>> atunci când se deschide pe măsura lui? Nu către acel <<din care>> (se desprinde de fiecare dată), ci către acel ceva care este el atunci când, născându-se, ajunge în poziție stabilă”.⁴

Heidegger preciza poziția lui Aristotel astfel: „Fuzis, așa cum este ea asemănată (...) drept *téleos**, este concepută acum prin determinarea odos. Traducem de îndată odos prin drum și ne gândim la distanța dintre punctul de plecare și țel. Caracterul de drum al drumului trebuie, însă, căutat și în altă direcție: un drum **conduce** printr-un domeniu, se deschide el însuși și îl deschide pe acesta. Drumul înseamnă atunci mers de la ceva către ceva, drum înțeles ca faptul de a fi pe drum”.⁵

În acest sens, metodologia cercetării în domeniile socioumane va marca diferențierile care există între fenomenele din natură și cele din societate.

Pe acest considerent, se pune în dezbatere un concept cu o mare valoare euristică (de explicare) și de justificare a opțiunilor noastre în procesul cercetării,

² Termenul de metodologie derivă din cuvântul „odos” care în grecește înseamnă cale, drum, *metodos* = calea către.

³ „Fuzis” este „natura” lucrurilor, realitatea în ceea ce are ea **în și prin natura sa**.

⁴ Aristotel, *Fizica*, București, Edit. Școalelor, 1966, p. 35. A se vedea și Heidegger, M., *Repere pe drumul gândirii*, București, Edit. Politică, 1988, p. 262-263; folosim traducerea lui Aristotel din lucrarea lui Heidegger.

⁵ *Ibidem*, p. 263 (*télos* țel, în sens de sfârșit al schimbării).

anume: metanorme care, se referă la înțelesul corect al definiției, promulgării și aplicării normelor propriu-zise”⁶

Conceptul introdus, la început, în domeniul moralității umane, a fost extins și la practica folosirii normelor în domeniul cercetării, în cadrul mai larg al **metateoriilor** pe care „trebuie să le recunoaștem mai înainte de a ne lansa într-o analiză economică”.⁷ Metaeconomia (am putea spune, în general, metateoria) arată că fiecare tip de abordare teoretică (a unei discipline), primește instrucțiuni de la ceea ce am denumit metaeconomic”.⁸

Metanormele „sunt ceea ce economiștii desemnează prin termenul de bunuri publice”.⁹

Folosirea metanormelor ne conduce spre înțelegerea necesității de a **învăța să rezolvăm probleme de tip cooperativ**, probleme care implică o colaborare a diverselor discipline, respective a specialiștilor diferitelor discipline, căci metanormele se referă la contexte teoretico-metodologice complexe, nedefinibile doar din punctul de vedere al unei singure discipline.

Pornind de la acest caz particular, vom înțelege necesitatea de a ne forma, dezvolta și folosi modalități noi de gândire și cercetare, precum și principii noi de comportare practică.

Lucrarea își propune, de aceea, a forma și dezvolta (pe baza cunoștințelor prezentate, competențe intelectuale, abilități, principii călăuzitoare de acțiune (know-how).

Ne referim concret la:

A. Competențe de problematizare a realității sociale, respectiv capacitatea de a „pune întrebări” și a căuta răspunsuri la interogațiile noastre. Față de modelul depășit al învățământului axat pe cerința de a formula doar răspunsuri cât mai complete, certe, stabile, verificate, vom prezenta și aplica modelul învățământului urmărind prioritar folosirea cunoașterii acumulate pentru a ști să formulezi noi probleme.

Gândirea problematizatoare, de deschidere de „câmpuri” de explorare (nu de închidere prin răspunsuri) este un comportament intelectual dificil de format și maturizat.

După cum arătase K. Popper (a se vedea paragraful 1.2.), nu orice problemă (întrebare) este bine formulată.

⁶ Fukuyama, Francis, *The Great Disruptions*, New York, The Free Press, 1999, p. 184.

⁷ Schumacher, E. F. *Small is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered*, London, Blond and Briggs Ltd., 1973, p. 51. (ceea ce este valabil pentru teoriile economice este propriu și pentru alte domenii de cercetare).

⁸ *Ibidem*, p. 52.

⁹ Fukuyama, Francis, *op.cit.*, p. 184.

A învăța să formulăm în mod corect întrebările (problemele) la care am dori să răspundem în cursul cercetării este un exercițiu dificil, dar esențial pentru o cercetare bine proiectată.

O problemă bine formulată presupune o derivare a sa dintr-o cunoaștere precedentă sau din confruntarea noastră cu un fapt cognitiv care nu se poate încadra în schemele explicative acceptate până acum („anomaliile” Kuhn), sau rezultatele de tip „serendipity” – K.Merton).

Dar, această „derivare” nu este pur logică, ci depinde de convingerile noastre teoretice, de imaginația, fantezia, talentul, experiența fiecăruia.

De felul în care formulăm noi problemele depind și celelalte exigențe ale cercetării pentru a căror rezolvare se cer alte tipuri de competențe.

B. Competențe de gândire alternativă, complementară. Abilitatea de a formula probleme revelatoare presupune, printre altele, și capacitatea de a îngrădi problemele dintr-o perspectivă teoretică mai largă. Problemele și ipotezele științei se deosebesc de cele ale gândirii comune tocmai prin geneza lor. Problema și ipoteza științei au „în spatele” lor o viziune, „un punct de vedere” o „ipoteză tacită”.

Față de realitate putem să ne plasăm în „poziții teoretice” diferite, să dăm „realității” contururi diferite, să propunem întrebări diverse.

Abordările complementare (tratate în curs) dau gândirii suplețe, flexibilitate ne feresc de unilateralitate și gândire „stagnantă”.

C. Competențe de gândire imaginativă, de acceptare a „surprizelor”, a abaterilor („anomaliilor”) de la schemele generale de gândire, de interpretare novativă, de explorare și exploatare a lor pentru a le „converti” în teorii noi, originale, relevante.

Față de învățământul bazat pe formarea de scheme gen exemplare de rezolvare de probleme, care caută să găsească noilor probleme „echivalente” cu „schemele” clasice, generale de rezolvare, experimentate, învățământul modern pune un tot mai mare accent pe „gândirea prin anomalie”, adică aprecierea deosebită a surprizelor („serendipity”), „anomaliilor”, a abaterilor de la „schemele cadru” cunoscute.

Capacitatea de a sesiza „abaterile”, a le „extrage” din mulțimea rezultatelor, a le studia și a le valorifica sunt cerințe ale gândirii în societatea condusă prin cunoaștere.

D. Competențe de gândire divergentă (complementar gândirii convergente).

Gândirea divergentă presupune folosirea „diferitelor moduri de abordare a unei singure probleme a domeniului”.¹⁰

¹⁰ Kuhn, Thomas, S., *Tensiuni esențiale*, București, Edit. Științifică și Pedagogică, 1982, p. 271.

Aceasta necesită a ști să formulezi mai multe întrebări la aceeași problemă și a da mai multe răspunsuri la aceeași întrebare. Divergența gândirii nu se asigură însă, arbitrar. Paragraful privind analizele complementare (...) este dedicat acestei teme.

E. Competențe privind realizarea de „experiențe mentale”. În domeniul social, experiențele pe cazuri reale nu se pot face ca în domeniul naturii. De aceea, se practică „experimentul mental” care implică o analiză logică și teoretică a unor consecințe ale deciziilor pe principiul „dacă – atunci”. Și în domeniul științelor naturii se practică acest tip de analize cu rezultate deosebite (de exemplu, experimentele ideale ale lui Enștein).

În domeniul social, asemenea experimente sunt deosebit de necesare (avându-se în vedere că experimente pe seama oamenilor nu se pot face în orice caz).

Materialele cuprinse în partea a III a a cursului ne vor ajuta în acest sens.

F. Competențe de formulare de programe de cercetare.

Obișnuința de a fundamenta corect, teoretico-metodologic, o cercetare este pe cât de necesară, pe atât de dificilă.

Adesea, pornim la cercetare fără a avea clar **ce studiem de ce și cum studiem**. Sunt cazuri când după ce am terminat cercetarea de teren, începem să căutăm ipoteze, să alcătuim chestionarul, să stabilim metodele și tehnicile de prelucrare și interpretare.

În această viziune, se cer folosite și materialele prezente în partea a III-a.

Instrumentele de cercetare prezente în lucrare se vor selecta în strânsă dependență de abordările teoretice din partea I și partea a II-a.

Autorii

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	5
CUPRINS	11

PARTEA I

I. DIRECȚII ȘI PROBLEME ÎN CONSTRUCȚIA METODOLOGIEI	15
1.1. Ce este metodologia?	17
1.2. Ce este o problemă?	19
1.3. Constrângeri și libertăți. Nondeterminare în procesualitatea socială	29
1.4. Cercetarea prospectivă și „construcția” viitorilor posibili și probabili	42
1.5. Explicație și interpretarea în domeniul cunoașterii societății	48
1.6. Principiul analizei complementare	55
1.7. Cum construim conceptul de „complexitate”?	64
1.8. Ce sunt ipotezele (presupozițiile) tacite?	70
1.9. Principiul „analizei axiale”	72
1.10. Schemele conceptuale și utilizarea lor	76
1.11. Analiza operațională în sociologie	78
1.12. Analiza pe „câmp” și refacerea parțială a complexului	86
1.13. Erorile cunoașterii și „falsele realități”	102
1.14. Manipularea cunoașterii.	112
1.15. Fundamentele socioculturale ale acțiunii umane	117
1.16. Procesele de „ruptură” în analiza schimbării	123
1.17. Elaborarea programelor de cercetare	140

PARTEA A II-A

CONSIDERAȚII GENERALE ASUPRA CERCETĂRILOR CONCRETE	149
2.1. Aspecte introductive	151
2.2. Munca și reprezentări asupra muncii	153
2.3. Pregătirea unei cercetări și lucrări în domeniul „omului în muncă”	161
2.3.1. Alegerea temei	161
2.3.2. întocmirea proiectului	163
2.3.3. Realizarea cercetării	164
2.3.4. Redactarea lucrării	165
2.4. Ghidul de interviu	166
2.5. Bilanțul social al întreprinderii	167
2.6. Modelul procesului de recompensare individuală	171
2.7. Modelul proceselor motivațional de bază	172
2.8. Teorii ale motivației	172
2.8.1. Procesul recompensei	173
2.8.2. Modelul Maslow („piramida trebuințelor”)	173
2.8.3. Modelul motivațional al lui Herzberg	174
2.8.4. Modelul teoriei ERG	175
2.8.5. Teoria echității	175
2.8.6. Teoria așteptării	176
2.8.7. Teoria stabilirii scopului	176
2.9. Grila managerială	177
2.10. Managementul prin obiective („management-by- objectives”-MBO)	177
2.11. Procesele de schimb între salariați și organizație	178
2.12. Abilități și priceperi ale salariaților	179
2.13. Scala de evaluare corelată a comportamentului („Behaviorally anchored rating scale” - BARS)	180
2.14. Evaluarea performanțelor. Surse de erori	181
2.15. Clasificarea situației favorabile (după Fiedler)	183

2.16. Teoria contingenței în cercetarea liderității (Fiedler, Fred, E.)	183
2.17. Care valori sunt mai importante pentru dv.?	184
2.18. Modelul caracteristicilor reprojectării locului de muncă	185
2.19. Conflictul de bază dintre salariați și organizații	186
2.20. Cerințele interne pentru un management de succes în raport cu nivelul avut în cadrul ierarhiei	186
2.21. Schema – cadru a antreprenoriatului la nivel macro	187
2.22. Modelul determinantelor antreprenoriatului „nascent” și start-ups	188
2.23. Determinantele antreprenoriatului la nivel agregat	189
2.24. Ce sunt organizațiile (a se vedea și cap. 1.6).	189

PARTEA A III-A

INSTRUMENTE DE CERCETARE	197
3.1. Problemele puterii în organizație	199
3.1.1. Baza puterii în organizație	199
3.1.2. Analiza tipurilor de putere	200
3.2. Decizia în organizație	201
3.2.1. Pașii procesului deciziei raționale	201
3.2.2. Modelul decizie retrospective	202
3.2.3. Modelul raționalității limitate în luarea deciziei	202
3.2.4. Cele trei elemente ale liderității	203
3.2.5. Modelul normativ al luării deciziei	203
3.2.6. Modelul explorator de luare a deciziei	205
3.3. Atitudinea față de schimbare	206
3.3.1. Operaționalizarea rezistenței la schimbare	206
3.3.2. Sursele personale și organizaționale ale rezistenței la schimbare	207
3.3.3. Rezistența la schimbare	208
3.3.4. Atitudinea față de schimbare	208
3.4. Conducerea și participarea la organizație	209
3.4.1. Eficiența comunicării organizaționale	209
3.4.2. Autoevaluarea capacității de a controla propria situație	210
3.4.3. În ce mediu de muncă lucați	211
3.4.4. Evaluarea supraveghetorului	213
3.4.5. Autoevaluarea grupului	214
3.4.6. Implicarea interactivă	215
3.4.7. Modelul conducătorului situațional	216
3.4.8. Modelul de analiză a conducătorului situațional	217
3.4.9. Capacitatea de ascultare a altora	222
3.4.10. Cât de participativ este șeful	223
3.5. Problemele muncii	224
3.5.1. Aprecierea importanței succesului	224
3.5.2. Evaluarea stresului în muncă	225
3.5.3. Atitudinea față de carieră	226
3.5.4. Autoevaluarea importanței rezultatelor muncii	227
3.5.5. Graficul scalei de evaluare	228
3.5.6. Tehnica incidenței critice a evaluării performanței	228
3.5.7. Diagnoza locului de muncă	230
3.5.8. Importanța caracteristicilor muncii	233
3.5.9. Aprecierea caracteristicilor muncii	233
3.5.10. Scala celui mai puțin preferat coechipier de muncă (L.P.C.)	235
3.5.11. Cum funcționează echipa dv.?	236
3.5.12. Abordarea conflictelor de muncă	238
3.5.13. Relații în cadrul grupului	239
3.5.14. Eficiența muncii în grup	240
3.5.15. Preferințele față de echipa de muncă	241
3.5.16. Inventar de valori profesionale	245

3.5.17. Relația de feed-back în cadrul muncii	248
3.5.18. Implicarea în muncă	249
3.5.19. Nivelul de creativitate	250
3.6. Comportamentul organizațional	255
3.6.1. Evaluarea posibilității de a fi victima „gândirii de grup” („group think”)	255
3.6.2. Îmbunătățirea formulării problemei	256
3.6.3. Abordări ale conflictelor organizaționale	257
3.6.4. Caracterizarea organizației: mecanică/organică	258
3.6.5. Evaluarea caracteristicilor personale	259
3.6.6. Profilul comportamental	261
3.6.7. Analiza comportamentului organizațional	265
3.6.8. Tipuri de personalitate	268
3.6.9. Scala de valori privind viața personală	269
3.6.10. Evaluarea comportamentului conducătorului (organizației)	271
3.6.11. Scala de observare a comportamentului („behavioural observation scale” – BOS)	272
3.6.12. Experiment privind „episodul de rol”	272
3.7. Motivații și satisfacții în organizație	273
3.7.1. Motivația pentru a fi manager	273
3.7.2. Chestionar privind ierarhia nevoilor în conformitate cu teoria lui Alderfer (ERG)	276
3.7.3. Chestionar privind satisfacția față de muncă	277
3.7.4. Autoevaluarea nevoilor după modelul lui Murray	278
3.7.5. Analiza motivației pe baza teoriei așteptării	279
3.7.6. Analiza motivației pe baza teoriei echității	282
3.7.7. Teoria motivațională a lui Maslow	283
3.7.8. Preferința în muncă	287
3.7.9. Atitudinea față de realizări („Scala macilor înalți”)	289
3.7.10. Scala de realizare („N-ach scale”)	290
3.8. Managementul schimbării	291
3.8.1. Tipuri de schimbare	291
3.8.2. Comportamentul firmelor veterane	292
3.8.3. Articularea unei viziuni	292
3.8.4. Schimbarea cadrului	293
3.8.5. Cele patru strategii ale cunoașterii	293
3.8.6. Dinamica puterii de asimilare	293
3.8.7. Tipurile de schimbări organizaționale	294
3.9. Managementul calității	294
3.9.1. Calitatea – douăzeci de motive în favoarea TQM	294
3.9.2. Calitatea – standardele personale	295
3.9.3. Standardele personale de calitate	295
3.9.4. Calitatea și standardele de comportare	296
3.9.5. Calitatea și standardele personale	296
3.9.6. Calitate și angajare	297
3.10. Economia cunoașterii	297
3.10.1. Organizarea creării cunoașterii	297
3.10.2. Cercul cunoașterii	298
3.10.3. Trei perspective asupra culturii organizaționale	298
3.10.4. Procese creatoare de cunoaștere	299
3.10.5. Organizația ca sistem de valori generatoare de cunoaștere	299
3.10.6. Sistemul de valori ale furnizorului	300
3.10.7. Modelul procesului de luare a deciziilor strategice	300
3.10.8. Căutarea informațiilor și folosirea lor în luarea deciziilor organizaționale	300
3.10.9. Activitatea umană și modele de activitate organizațională	301
3.10.10. Ciclu de adaptare organizațională	301
3.11. Strategie managerială	301

3.11.1.	Contextul: mediul-cadru („background” al managementului strategic)	301
3.11.2.	Reacția progresivă la performanță nesatisfăcătoare	302
3.11.3.	Procesul de formulare a strategiei: trei aspecte intercorelate	303
3.11.4.	Proces și rezultate intercorelate	303
3.11.5.	Modelul de analiză a puterii acționarului	304
3.11.6.	Factorii posibili de influențare a evaluării strategice	304
3.11.7.	Triunghiul strategiei corporative	304
3.11.8.	Comaniile de succes tind să facă opțiuni coerente	305
3.11.9.	Modelul de supraviețuire corporativă	305
3.11.10.	Matricea ciclului de viață	306
3.11.11.	Modelul de angajare pe piață	306
3.11.12.	Avantajul oferit de compania-mamă	307
3.11.13.	Analiza de portofoliu	307
3.11.14.	Structura adaptării opțiunii strategice	308
3.11.15.	Opțiuni pentru piețe și produse	308
3.11.16.	Strategii generice	309
3.11.17.	Modelul extins al strategiei	309
3.12.	Analiza economică	310
3.12.1.	Alegerile producției	310
3.12.2.	Echilibrul parțial(Alfred Marshall)	310
3.12.3.	Schema cererii efective (Keynes)	311
3.12.4.	Trei reprezentări asupra economiei	311
3.12.5.	Operații financiare	312
3.12.6.	Formele de consum	312
3.12.7.	Forme de economisire	313
3.12.8.	Structura populației totale	313
3.12.9.	Raportul dintre angajare, inactivitate și șomaj	314
3.12.10.	Piața muncii	314
3.12.11.	Șomajul clasic	315
3.12.12.	Șomajul după Keynes	315
3.12.13.	Criteriile de definire a șomajului	316
3.12.14.	Cercul vicios al inegalității	316
3.12.15.	Curba lui Kuzneț (1955)	317
3.13.	Politici economice	317
3.13.1.	Pătratul magic a lui Kaldor	317
3.13.2.	Constrângerea echilibrului exterior	318
3.13.3.	Dezinflația competitivă	318
3.13.4.	Politica de apreciere a monedei naționale	319
3.13.5.	Cererea efectivă și echilibrul subangajării	319
3.14.	Cercetări de marketing	320
3.14.1.	Ghid pentru interviu aprofundat	320
3.14.2.	Ghid pentru „focus - grup”	320
3.15.	Analiza proceselor inovative din perspectiva trecerii spre societatea condusă prin cunoaștere	321
3.16.	Teste proiective de personalitate	327
3.16.1.	Testul lui Jung	327
3.16.2.	Testul lui Murray	328
3.16.3.	Testul lui Rorschach	328
3.16.4.	Testul lui Koch	329
3.17.	Indicatori folosiți de UE în analiza comparată a nivelelor de dezvoltare, indicatorii structurali	329
3.18.	Indicatorii societății cunoașterii	331
3.19.	Indicatorii GIS (Global Innovation Scoreboard)	333
3.20.	Indicatorii performanței (KOK)	334
	BIBIOGRAFIE	342

PARTEA I

**DIRECȚII ȘI PROBLEME ÎN CONSTRUCȚIA
METODOLOGIEI**

1.1. Ce este metodologia?

Ca teorie asupra metodelor și tehnicilor de cercetare, metodologia atrage atenția asupra faptului că drumul spre adevăr (în grecește „odos” – înseamnă cale, metodos – „calea către”) trebuie să se bazeze pe însuși adevărul asupra fenomenului cercetat.

Îi revine lui Aristotel meritul de a fi pus unele dintre marile probleme ale metodologiei. Iată câteva dintre acestea.

Metoda („odos”) este „drumul către”.¹¹ Iată argumentul lui Aristotel:¹² „Dar în plus <<fuzis>> (în lucrare se dau termenii în limba greacă) care sunt desemnați drept dispunere în poziția stabilă (nu este cu nimic mai puțin decât mersul către <<fuzis>>”¹³

Metoda („odos”) este „drumul către”. „fuzis” („natura” și „prin natură”) are ca principiu de existență și schimbare („téhne”) pe el însuși. Dar, lucrurile făcute „poioumena” au ca principiu pe cel ce stăpânește arta de a face („arhitekton”). Și Aristotel dă un exemplu: un om se naște dintr-un om, dar un pat nu se naște dintr-un pat, ci este făcut.

În acest fel, <<fuzis>>, duce spre <<fuzis>> prin natura sa. „<<Către ce>> se deschide atunci când se deschide pe măsura lui <<fuzis>>? Nu către acel <<din care>> (se desprinde de fiecare dată), ci către acel ceva care este el atunci când, născându-se, ajunge în poziție stabilă”.¹⁴

Și Heidegger face următorul comentariu: „Fuzis, așa cum este ea asemănată (...) drept télos”, este concepută acum prin determinarea odos. Traducem de îndată odos prin drum și ne gândim la distanța dintre punctul de plecare și țel. Caracterul de drum al drumului trebuie însă căutat și în altă direcție: un drum **conduce**** printr-un domeniu, se deschide el însuși și îl deschide pe acesta. Drumul înseamnă atunci mers de la ceva către ceva, drum înțeles ca faptul de a fi pe drum”¹⁵

¹¹ Aristotel, *Fizica*, București, Edit. Școalelor 1, 1966, p. 35. (a se vedea și Heidegger, M., *Repere pe drumul gândirii*, București, 1988, Edit. Politică, traducere și note introductive Kleininger, Th., Liiceanu, G.).

¹² Folosim traducerea din Heidegger (*op.cit.*, p. 164.) care ni se pare mai bună.

¹³ Heidegger, M., *op.cit.*, p. 262. (în lucrarea din 1966, p. 35.).

¹⁴ *Op.cit.*, pp. 262–263.

¹⁵ *Ibidem*, p. 263 (*télos = tel., în sens de sfârșit a lui téhné;** - subliniere în text).

Fuzis este <<odos – aflare pe drum>> a lui fuzis însuși, dar spre alte aspecte ale sale, în conformitate cu fuzis.

Metoda, așadar, are la bază o serie de principii care depind de natura realităților studiate și de felul în care omul se poate „apropia” de aceste realități. Vom reține această primă concluzie.

Cum elaborăm metodologia? Iată o problemă de bază.

Vom apela la punctual de vedere al lui Lakatos.¹⁶ După el, cercetarea se desfășoară (ar trebui) în cadrul unui „program de cercetare” alcătuit dintr-o „euristică negativă” (nucleul programului) și o „euristică pozitivă”.

Euristica negativă conține reguli privind căile necesare a fi evitate.

Euristica pozitivă se referă la construirea unei „centuri de protecție” prin „ipoteze auxiliare” care sunt primele supuse testelor și, eventual, înlocuite înainte de a fi obligați să părăsim un program și să creăm altul rival.

Mario Bunge duce mai departe construcția metodologiei. În valoroasa sa lucrare¹⁷ Bunge precizează următoarele operații cerute de aplicarea metodei științifice:

- a) Formulează întrebări bine construite și posibil a fi fructuoase;
- b) Generează ipoteze care să fie, atât bine întemeiate, cât și testabile în raport cu răspunsurile întrebărilor puse;
- c) Formulează consecințele logice ale presupuzițiilor;
- d) Proiectează tehnici pentru testarea presupuzițiilor;
- e) Testează tehnicile în raport cu relevanța și gradul lor de încredere;
- f) Realizează testele și interpretează rezultatele lor;
- g) Evaluează pretențiile de adevăr ale presupuzițiilor și tehnicilor și formulează noi probleme rezultate din cercetare.

Atenția acordată metodologiei devine o exigență tot mai mare în realizarea teoriilor bine construite. În acest context, cercetarea pune explicit în evidență o serie de principii metodologice (și metametodologice) care vor servi drept „ipoteze tacite” și generatoare ale demersului științific propriu-zis.

Prezentarea unei teorii bine construite dă fiecărei expresii un statut epistemologic și logic anumit. Cu alte cuvinte, aceste teorii, expresiile nu se mai prezintă „pe orizontală”, având aceeași importanță în cadrul teoriei și confruntându-se fiecare separate cu practicile de testare.

Teoriile își „dezvăluie” o parte a ipostazelor lor de bază, apoi formulează paradigma lor și „coboară” spre zona generalizărilor empirice prin medierea

¹⁶ A se vedea *Teoria cunoașterii științifice*, (lucrare colectivă) București, 1982, Edit. Academiei, p. 326 – 329.

¹⁷ Bunge, Mario, *Scientific Research* vol, New York, Berlin, 1967, p. 9.

unor expresii care definesc „regiuni” specifice ale teoriei și diferite nivele „de rang mediu” (R.K.Merton).

Precizarea principiilor constitutive ale metodologiei devine o sarcină esențială a cercetătorului pentru realizarea căreia el trebuie să parcurgă un proces de învățământ bine pus la punct.¹⁸ O serie de erori de cercetare ar putea fi evidente dacă o asemenea pregătire ar fi avută în vedere.

1.2. Ce este o problemă?

O problemă (de cunoaștere) costă în inventarea (crearea) unei întrebări cu privire la ceva necunoscut, dar important a fi cunoscut. Așa cum spunea K.Popper, „cea mai durabilă contribuție pe care o teorie o poate aduce la dezvoltarea cunoașterii științifice o constituie problemele noi pe care le suscită”. Progresul cunoașterii pleacă de la o problemă* și ajunge la alte probleme „probleme tot mai profunde și tot mai rodnice în a sugera probleme noi”.¹⁹ Astfel, „cunoașterea începe cu probleme și sfârșește (în măsura în care ea sfârșește vreodată) cu probleme”.²⁰

„Realitatea” este neproblematică și neconceptualizată, omul inventează probleme, dar nu în mod arbitrar. Problemele științei se formulează, de regulă, în cadrul unei teorii, pe baza unor ipoteze.

Problematizarea este procesul de valorizare (a evalua, selecta și ierarhiza) a ceea ce cunoaștem pentru a crea noi probleme. Popper a expus această idee astfel: „pornim de la o problemă, fie teoretică, fie practică pe care încercăm s-o rezolvăm prin producerea unei teorii ipotetice care constituie, totdeauna, soluția noastră ipotetică; aceasta este, deci, faza creării. Apoi supunem teoria testării, încercând s-o infirmăm, aceasta este metoda critică a eliminării erorilor. Ca rezultat (...) apare o nouă problemă”.²¹

După M. Bunge „termenul <<problemă>> desemnează o dificultate care nu poate fi rezolvată automat, ci impune o cercetare fie conceptuală, fie empirică. Prin aceasta, o problemă este legată, în primul rând, de lanțul:

¹⁸ Din păcate, după părerea noastră, învățământul superior pregătește în foarte mică măsură specialiști pentru profesia de cercetător.

¹⁹ Popper, Karl, *Adevăr, raționalitate și progresul cunoașterii științifice*, în vol. *Logica științei*, 1970, București, Edit. Politică, 1970, p. 112.

* Față de problemele practice, de acțiune.

²⁰ Popper, Karl, *Cunoașterea și problema raportului corp-minte*, 1997, București, Edit. Trei, p. 25.

²¹ *Ibidem*, p. 21.

problemă-cercetare-soluție. Problemele umane sunt de genul: a face, a cunoaște, a evalua sau a ști”.²²

În orice problemă, arată M. Bunge, sunt implicate trei tipuri de idei: 1) o bază alcătuită de o cunoaștere precedentă și anumite presupuziții ale problemei; 2) un generator al problemei este reprezentat de o funcție propozițională care conduce de la problemă spre aplicarea sa asupra unui operator; 3) o soluție.

De exemplu²³, să considerăm problema: „Cine este vinovat pentru un fapt?” Ea presupune existența unui vinovat, e generată de funcția propozițională „x este vinovatul” în care caz „x” este necunoscutul care urmează a fi găsit și căutăm o soluție „x este vinovatul” (x fiind un nume bine definit).

Problema capătă formularea: „Cine este <<x>> astfel încât <<x>> să fie vinovatul?”. Generatorul problemei este „vinovatul <<x>>?”, presupuziția este „există un <<x>> astfel încât <<x>> este „vinovatul, iar soluția este persoana aceasta”.

În cercetarea complexității, dacă am dori să aplicăm metodologia propusă de M. Bunge, am spune (de exemplu: „Ce procese acționează producătoare de schimbare?”). Presupuziția este: „schimbarea care se petrece acum are drept explicație acțiunea unor procese specifice încă necunoscute”, generatorul ar fi „acționează o serie de procese pe care nu le cunoaștem, dar care există” (care sunt?), soluția: „aceste procese sunt: x, y, z....”.

Trebuie să distingem între problemele în general ale cunoașterii și pe cele științifice. „Problemele științifice* sunt doar acelea care sunt puse în raport cu un fundal științific și sunt investigate cu mijloace științifice în scopul, principal, de a crește cunoașterea noastră”.²⁴

O problemă deosebită pentru cunoașterea științifică se referă la aspectele **taxonomice**. Acordarea de „nume” unei realități se realizează în contextual unui „mediu teoretic de fundal” (vom trata acest subiect separate).

În ceea ce privește problema științifică, ea ar putea implica următoarele aspecte:

- 1) **Formularea întrebării:** (de tip: ce, care, cum, de ce, dacă, unde etc.). „Ce generează actuala complexitate a realității sociale?”;
- 2) **Precizarea generatorului:** precizarea tipului de variabile necunoscute și căutate: există o serie de procese și relații dintre ele ca posibilă soluție;

²² Bunge, Mario, *op.cit.*, vol. I, p. 170.

²³ *Ibidem*, p. 171.

²⁴ *Ibidem*, p. 182 (*mai sunt și probleme de ordin practic, empiric sau metodologic).

- 3) **Precizarea ipotezelor explicite:** (a premiselor teoretice de la care poate începe cercetarea), identificarea unor schimbări conceptualizate ca exprimând trecerea de la societatea industrială la cea a cunoașterii, globalizarea, trecerea spre dezvoltarea durabilă etc.;
- 4) Luarea în considerare a unor **ipoteze tacite de nivel I** (nondeterminarea în dinamica realității sociale, analiza complementară, principiul axial etc.);
- 5) Luarea în considerare a **ipotezelor tacite de nivel II** (legate de viziunea despre existența): viziunea religioasă sau „laică” în interpretarea realității, a acțiunii umane direct);
- 6) Precizarea posibilităților **modalități de testare a soluțiilor**.

Problema complexă, care presupune mai multe variabile necunoscute poate fi subîmpărțită în mai multe probleme elementare care au ca generator o singură variabilă necunoscută căutată. Tocmai acest procedeu se află la baza „analizei pe fațete” și a „principiului axial” (despre care vom discuta ulterior).

Fiecare problemă nonelementară (complexă) este o combinație de probleme elementare, dar nu simplist, în sens aritmetic. Complexul nu se reduce la suma elementelor componente, căci intervin relațiile de sinergie (efectul relațiilor asupra componentelor), fapt ce va impune o metodologie specială de divizare a problemelor complexe în cele elementare („analiza pe câmp”).

Nu orice problemă formulată de noi este folosibilă în procesul cunoașterii. Sunt probleme bine sau prost formulate.

O problemă prost formulată este aceea care:

- implică un răspuns greșit ca urmare a ipotezei (tacite) care a stat la baza formulării sale: De exemplu „Cum se realizează adaptarea optimă a organizațiilor la mediu?” Aceasta implică ipoteza că există o adaptare optimă, iar noi trebuie doar s-o formulăm, când, de fapt, există o serie de alternative de adaptare cu grade diferite de dezirabilitate și accesibilitate;
- un alt caz de ipoteză tacită greșită constă în presupunerea unei zone greșite de căutare a răspunsului. De exemplu „Care sunt factorii care determină necesar trecerea spre societatea cunoașterii?”, are la bază presupunerea (greșită) a unei determinări „obiective” a acestei treceri, când, de fapt, procesul ține și de deciziile și acțiunile umane;
- reprezintă, în fapt, o problemă insolubilă ca urmare a lipsei de sens („Cum putem evita cutremurele?”), fie a lipsei mijloacelor necesare de rezolvare a ei („relativ insolubilă”) cum ar fi „Cum putem preveni cancerul?”.

Problemele sunt determinate²⁵ atunci când formulează explicit (când nu reiese din context) care sunt necunoscutele sale. Întrebarea, „Cum putem

²⁵ *Teoria cunoașterii științifice*, p. 161.

reduce mai repede decalajul de dezvoltare?” nu prezintă explicit la cine se referă și în raport cu cine. Ea introduce, în plus, ipoteza (adesea socotită greșită) că decalajul poate fi redus într-un timp scurt, când datele arată că acest decalaj al României față de Uniunea Europeană se menține, relativ, același. Formularea corectă ar fi: „Poate România să reducă decalajul de dezvoltare față de media proprie a Uniunii Europene?” și „Dacă da, în ce perioadă de timp?”.

Problemele sunt bine formulate, dacă sunt determinate, există un sistem de cunoștințe în care pot fi încadrate, ipotezele (presupozițiile) lor sunt corecte, prezintă o soluție și verificarea acceptabilă.

Abilitatea de a formula și rezolva probleme se cere a fi însușită prin învățare și practică. Ce ar presupune această abilitate?

Cum formulăm noi probleme din răspunsuri și cum găsim noi răspunsuri la întrebări? Iată o tipologizare a situațiilor (tabelul nr. 1).

Tabelul nr. 1

		Întrebări (probleme)	
		Noi	Vechi
Răspunsuri	Noi	Reconstrucția cunoașterii 1	Creșterea cunoașterii 2 în „știința normală”
	Vechi	Criza de model în știință (Kuhn) 3	4 Cunoașterea stagnantă

Un răspuns (spunea K.Popper) este cu atât mai valoros, cu cât el generează noi și profunde probleme. Sesizarea contextului de interogare presupune imaginație, fantezie, spirit critic și creativitate.

Teoria *popperiană* asupra dezvoltării științei și, implicit, asupra problemelor științei a fost criticată, scoțându-se în evidență unilateralitatea sa, exagerarea aspectelor de raționalitate.

O abordare complementară a oferit-o **Thomas S.Kuhn** care a pus la baza teoriei sale conceptul de „paradigmă” prin care se îndepărtează de modelul deductiv – nomologic* „Dezvoltarea științei depinde parțial de un proces de schimbare necumulativă sau revoluționară”.²⁶ Aceste schimbări indică apariția „conștiinței unor anomalii”, a unor evenimente sau serii de evenimente care

*„Nomologic” vine de la termenul „nomos” – lege.

²⁶ Kuhn, Thomas, S., *Tensiunea esențială*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 43.

nu corespund modului de până atunci (obișnuit) de ordonare a fenomenelor. Apare necesitatea unei „schimbări de optică” adică „o schimbare care transformă anomaliile în ceva legic dar care, în decursul procesului, duc la transformarea modului de a aborda alte fenomene, considerat, până atunci, neproblematic”.²⁷ Aceste „anomalii”, în „știința normală” (etapă în dezvoltarea științei în care problemele noi sunt rezolvabile pe baza unui mod de existență și adunare a fenomenelor) sunt numite de Kuhn „probleme puzzle”*.

În cercetarea normală, existența unei paradigme (acceptate) garantează existența unei soluții pentru problemele noi care apar. Aici Kuhn introduce termenul de *paradigmă* luat în sensul de „soluții exemplare de probleme”.²⁸

Anomaliile nu se mai încadrează în schema oferită de paradigmă, nu se mai pot rezolva conform „soluțiilor exemplare”, generând aceste „probleme puzzle”.

„Problemele puzzle” sunt acele probleme apărute în etapa științei normale care se abat de la „schema” generală de rezolvare.

Atât timp cât „anomaliile” sunt relativ reduse ca număr și izolate de „corpul” de bază al științei, unele pot fi înlăturate, altele menționate ca „excepții”, iar paradigma continuă să domine în activitatea oamenilor de știință.

Momentul în care anomaliile se acumulează în număr mare, iar cazurile încep să crească în mod tot mai rapid se declanșează **criza și tranziția spre cercetarea extraordinară**.²⁹

Problemele puzzle sunt, deci, „anomalii”, abateri de la „schema” obișnuită (paradigmă) de rezolvare a problemelor, ele nu au la dispoziție ipotezele și tezele admise în știința normală. „Probleme de acest gen sunt abordate numai de oameni convinși că există o rezolvare pe care ingeniozitatea o poate dezvălui”.³⁰ Nu orice anomalie are importanță pentru dezvoltarea științei. „Urmărirea unei anomalii este rodnică numai dacă ea nu este banală”.³¹

Anomaliile importante sunt cele care au cea mai mare semnificație pentru dezvoltarea științei. „Pentru a fi astfel, ele trebuie să se afle într-un conflict explicit și neechivoc cu un enunț central din punct de vedere structural al convingerilor științifice curente”.³²

Așa dar, în loc de a vedea o problemă ca rezultând din răspunsuri prealabile, având, deci, un corp de ipoteze, cunoștințe și scheme de rezolvare

²⁷ *Ibidem*, p. 43.

* Termenul luat de la denumirea jocului pentru copii.

²⁸ *Ibidem*, p. 45.

²⁹ A se vedea și *Teoria cunoașterii științifice* (lucrare colectivă), București, Edit. Academiei, 1982, p. 367.

³⁰ Kuhn, Thomas, S., *op.cit.*, p. 278.

³¹ *Ibidem*, p. 278.

³² *Ibidem*, p. 278.

date de dezvoltarea precedentă a cunoașterii (ca în abordarea lui Popper), Kuhn atenționează asupra apariției unor probleme (nederivate logic și epistemologic din cunoașterea precedentă) din cercetările nemijlocite, fără a avea o derivare (deductiv-nomologică, rațională) din problemele și rezolvările de probleme precedente.

Dezvoltarea sociologiei a pus în evidență cazuri în care se pot aplica, atât modelul popperian, cât și cel oferit de Kuhn.

Este vorba de așa-zisele probleme de tip „serendipity”.³³ Problemele de tip „serendipity” nu apar ca un rezultat (logic și cognitiv) din cercetări precedente, din rezolvările anterioare de probleme, dar pot avea un rol deosebit în dezvoltarea cunoașterii.

În cercetările din domeniul social, se pot găsi cazuri în care să se aplice una sau alta dintre aceste abordări teoretico-metodologice. Ele nu sunt, deci, opuse, ci complementare. Depinde de specificul domeniului investigat, de măiestria și spiritul de observație al cercetătorului de a sesiza problemele de tip „puzzle” sau „serendipity”, de a le aprecia importanța și a ști (know-how-ul cercetătorului) să le exploateze cât mai bine și a fi creator în elaborarea unor explicații pertinente.

Iată un exemplu elocvent. Peter Drucker a publicat în anul 1958 un interesant studiu în care demonstra, cu date statistice, apariția unor noi tendințe în evoluția structurilor profesionale: scăderea (în SUA) a ponderii muncitorilor și creșterea ponderii „specialiștilor”.³⁴ Dar, Drucker s-a oprit aici. Danile Bell a folosit și el asemenea date statistice, dar el a construit o nouă problemă fundamentală întrebându-se ce semnifică această „frângere a tendințelor”? Așa s-au formulat noi răspunsuri și noi întrebări care au condus la o nouă teorie. O problemă nouă și importantă se poate formula căutând a găsi explicația unui răspuns. De exemplu, un aspect al complexului constă în existența a mai multor procese (factori) care acționează împreună, se intercondiționează și, uneori, se contracarează. Din acest răspuns, rezultă noi întrebări: cunoaștem noi factori care interacționează generând complexul? Am determinat corect acești factori

³³ „Serendipity” era numele antic al țării Ceylon (azi Sri Lanka) și apare într-un basm *Cei trei prinți din Serendipity*. Erorii acestui basm făceau, datorită perspicacității lor, numeroase descoperiri neașteptate. (a se vedea *Dicționarul de filosofie*, București, Edit. Politică, 1978, p. 630). Termenul a fost ulterior folosit de Horace Walpole în anul 1754, într-o scrisoare către Horace Mann. Pentru a desemna „facultatea sau șansa de a găsi o evidență neprevăzută pentru anumite idei sau o identificare surprinzătoare a noi obiecte sau relații care nu erau în mod special, căutate” *Dicționarul de sociologie* (coord. Cătălin, Zamfir, Vlăsceanu, Lazăr), București, Edit. Bobel, 1993, p. 339.

³⁴ Drucker, Peter, F., *The New Majority*, în vol. *Readings in Sociology*, (Schuler, E.A. și alții eds.), 1971, N.Y., Thomas, Y. *Growell Company* (articol apărut prima oară în 1958).

(proceses)? Mai pot exista și alții încă nedefiniți (neidentificați)? Căutând răspunsuri la asemenea noi întrebări vom ajunge la concluzia că omul construiește „realitățile complexe” în raport cu ceea ce cunoaște. De exemplu, un factor esențial în generarea realității complexe a lumii contemporane este trecerea spre societatea cunoașterii. Termenul acesta a fost inventat de Bell în lucrarea sa din 1973, dar ideea societății postindustriale a fost formulată de către Belloc în 1912.³⁵ Evident, procesele legate de trecerea spre societatea cunoașterii (în formularea sistematică dată de Bell) existau și înaintea apariției denumirii respective, dar acest concept, odată creat, a conștientizat o realitate.

„Nomen este numen”, a numi înseamnă a cunoaște, este o maximă veche. În filosofia contemporană a științei, nomen* nu înseamnă simplu doar nume, ci concepte sau prisme”.³⁶

Putem spune că ceea ce nu cunoaștem nu există pentru noi, căci este evident că putem vorbi doar despre ceea ce cunoaștem (sau presupunem că este cunoscut). Acesta este un răspuns. Dar, tocmai de la acest răspuns trecem la noi probleme. În determinarea complexității s-ar putea să intervină și alți factori (proceses) pe care nu le-am identificat. Acum se corelează complexitatea de globalizare-localizare, trecerea spre societatea cunoașterii și dezvoltarea durabilă, înlocuirea managementului masificat taylorist (tehnocentric) cu cel personalizat (antropocentric),³⁷ procesul de downsizing (de multiplicare și creștere a ponderii și rolului IMM). Dar dacă există și alte proceses încă „nenumite”? Se vorbește, cu multe argumente, de proceses de trecere spre noul liberalism care presupune participarea instituțiilor statului democrat și ale societății civile în calitatea lor de **partener** cu sectorul privat al economiei și cu reprezentanții salariaților. Intervenția statului – în calitatea sa de **garant al intereselor publice** – aduce elemente noi în edificarea complexității, pe care încă nu le luăm suficient în considerare. Mai este „numit” și cercetat și alt proces: noua fragmentarizare a piețelor pe criteriile valorico-normative ale stilului de viață, fapt ce introduce ansamblul culturii în generarea complexității.

Și mai putem formula încă o problemă de seamă: dacă definirea complexității depinde și de cunoașterea noastră, ce consecințe au asupra modului de a percepe și trata complexitatea eventuale erori ale cunoașterii? De exemplu, termenul de globalizare este el bine conceput? Desemnează el ceea ce se petrece în realitate? Conceptul „decupează” din „realitate” aspecte

³⁵ Belloc, Hilaire, *The Servile State*, 1912, London, T.N. Foulis.

³⁶ Bell, Daniel, *The Coming of Post-industrial Society. A Venture în Social Forecasting*, New York, Basic Books, Inc. 1973, p. 9. (*sublinieri în text).

³⁷ *Offering more than the Competition*, în rev. *Innovation and Technology Transfer*, European Commission, 2004, nr. 5, p. 13.

particulare, le selectează și le corelează. Dar, dacă „decupajul” este eronat? Termenul de „globalizare” denumește doar un aspect al proceselor, trebuind corelat (completat) cu cele de „localizare”, „fragmentarizare”, „polarizare”, „restructurare” etc. În primul rând, globalizarea (ca metaforă) poate induce în eroare generând imaginea unei „extinderi” omogene a economiilor naționale și corelarea lor într-o economie globală. Teza conform căreia globalizarea înseamnă transformarea economiilor naționale în „regiuni ale economiei mondiale” lasă „neobservat” un aspect esențial: globalizarea generează extinderea puterii marilor state pe plan global. Această adâncire a inegalităților pe plan global dă complexității aspecte specifice deosebite. Marile puteri globale concentrează și capacitățile de cercetare-inovare, creându-se o nouă împărțire între „centru” și „periferie” sub aspectul resursei cunoașterii. „Apariția sistemului cunoașterii globalizate care caracterizează sfârșitul secolului 20 și implicațiile pozitive și negative care rezultă din aceasta ne confruntă cu noi provocări (...) Ca un rezultat, se poate vorbi despre apariția economiei cunoașterii globale <<multipolare>> (...) Aceasta poate genera o nouă diviziune centru-periferie între cei <<care cunosc>> și cei <<care nu cunosc>>.”³⁸

Acum globalizarea va genera noi probleme care vor modifica radical viziunea despre complexitate. Complexitatea lumii contemporane este un proces de intercorelare a proceselor și factorilor care acționează pe plan mondial, a economiilor naționale și a muncii sub „presiunea” luptei pentru putere, pe de o parte, și a promovării cooperării și colaborării pe plan mondial, pe de altă parte. Și acest răspuns nu consemnează sfârșitul demersului, ci provocarea la noi întrebări: cum putem reglementa procesele de globalizare (așa cum sunt reglementate în statele democratice procesele din economiile naționale)?

Capacitatea de a problematiza va trebui să devină un obiectiv esențial al reformei învățământului pe plan mondial, dar și această afirmație generează o problemă: cum este posibil a realizeze obiectivul? Răspunsul este dat de Uniunea Europeană: „Teach the teachers” (a învăța pe cei ce învață pe alții).³⁹ Și întrebările pot continua (în raport cu obiectivele cercetării).

Să conchidem:

Procesul de problematizare poate urma diferite căi:

1. De obicei, se începe cu o problemă ce urmărește identificarea unei realități necunoscute: „Ce schimbări au loc în domeniul <<x>>? Așa a procedat Peter Druker prin articolul înainte menționat. Răspunsurile posibile au în vedere o corectă observare a faptelor, o comparație a dinamicii unor procese, o analiză de date statistice etc.

³⁸ *Knowledge and Learning: Towards a Learning Europe*, 1999, European Commission, p. 70.

³⁹ *Ibidem*, p. 73.

- De aceeași factură sunt și întrebările de tipul „**Cum** se desfășoară anumite procese?” Această întrebare și-a pus-o Max Weber evidențiind corelarea faptică a procesului de formare a capitalismului în Europa Occidentală cu procesul de trecere la Protestantism.

2. Un pas înainte constă în formularea problemelor de conceptualizare. Pornind de la identificarea noilor tendințe de către P.Druker, D.Bell și-a pus întrebarea: „**Ce** exprimă aceste noi tendințe?”, iar răspunsul său a marcat crearea conceptului de „societatea cunoașterii” (ca o schemă conceptuală de analiză, nu de cauzalitate).⁴⁰

- La rândul său, Weber și-a pus întrebarea: „**Ce** exprimă această covarianță?” Ea poate fi o simplă întâmplare, o covarianță a două variabile dependente care se schimbă sub acțiunea altei variabile independente comune, sau o cauzalitate. Weber ajunge la concluzia că avem de-a face cu o cauzalitate prin care „spiritual capitalismului” (generat de protestantismul ascetic) „și-a găsit în întreprinderea capitalistă modernă forma cea mai adecvată, iar, pe de altă parte, întreprinderea capitalistă a găsit în ea* forța motrice spirituală cea mai adecvată”.⁴¹

- Identificând diferite procese factuale ale realității sociale contemporane, ne putem pune problema: „**Ce** exprimă ele?” Răspunsul va fi „O realitate complexă”. Conceptul de „complexitate” a devenit un construct care decupează o stare de fapt, la fel ca cel de „societate a cunoașterii”, „globalizare” etc. („Nomen est numen” – a numi înseamnă a cunoaște).

Ne-am putea opri aici și să analizăm **ce** și **cum** se desfășoară lucrurile. Dar, de acum înainte încep a se formula marile probleme generate de răspunsurile date.

3. Încep **întrebările de semnificare** „**Ce** se înțelege prin societatea cunoașterii?”, „**Ce** se înțelege prin complexitate?” etc. Răspunsurile (de regulă, cu caracter de definiție) sunt, iarăși, problematizate.

4. „Este utilă o asemenea definiție?” Ne ajută să înțelegem ce vrem să prezentăm?” Răspunsurile (a se vedea și paragraful privind „schemele conceptuale”) sunt, încă, insuficiente.

5. Încep problemele de genul **explicativ-ipotetic** „**Cum** se generează societatea cunoașterii?” Răspunsul ne poartă spre marile ipoteze tacite ale

⁴⁰ A se vedea paragrafele nr. 5, 6.

⁴¹ Weber, Max, *Etica protestantă și spiritual capitalismului*, București, Edit. Humanitas, 1993, p. 39-40.

* - „mentalitatea care aspiră în mod profesional, sistematic și rațional la un câștig legitim”.

cunoașterii. D. Bell răspunde prin excluderea determinismului (a se vedea paragraful respectiv).

„**Cine generează societatea cunoașterii?**” D. Bell răspunde „noile elite” „noua clasă a profesioniștilor” (din sectoarele cheie: universități, centre de cercetare, manageri, profesioniști în „tehnologiile intelectuale”, specialiștii din domeniul automatizării și robotizării etc.).

„**Cine generează globalizarea?**” Robert Reich răspunde: Globalizarea duce la transformarea economiilor naționale în „regiuni ale economiei globale”⁴² dar „destinele” oamenilor nu sunt identice: apar noi câștigători și noi perdanți în raport cu puterea economiilor naționale globalizate.

6. **Ce putem și ce trebuie să facem?** Iată noi întrebări de tip normativ. Deoarece schimbarea socială implică conjuncția dintre constrângeri (nu determinare), libertate și responsabilitate (paragraful care tratează principiul nondeterminismului), sociologul își pune întrebări de tip nou, el nu se mai mărginește a descrie „obiectiv”, „imparțial” ce se petrece (ceea ce nu-i posibil), ci formulează probleme de tip acțional „probleme de evaluare”.⁴³

Răspunsurile sunt majore: este necesar a crea un cadru instituțional care să coordoneze procesele de globalizare. Există pericolul de a repeta procesul „acumulării sălbatice a capitalurilor” în perioada incipientă a capitalismului, cu un proces de „globalizare sălbatecă” a economiei. „Lăsată să evolueze cum vrea, diviziunea mondială a muncii nu numai că va crea imense discrepante de avuție în cadrul națiunilor, dar ar putea, de asemenea, diminua dorința învingătorului la nivel global de a face ceva pentru a opri această tendință către ilegalitate”.⁴⁴

7. Răspunsul generează un nou câmp de probleme: **pe ce bază să acționăm?** Aici ajungem la marile conflicte ale momentului: ruptura dintre „laic” și „sacru”. Căutarea „sensului” în viață devine cerința momentului căci „civilizația noastră își dă seama în mod (încă) neclar că ea poate, tot mai puțin, să ignore problema sensului a tot ceea ce noi produce, cumpărăm și vindem”.⁴⁵

O nouă întrebare: ce va fi acest sens? Răspunsul necesar este: valorile și spiritul comportamentului religios căci „fără un proiect de societate etic mobilizator există un mare risc ca economia și tehnologia să continue a dirija societățile noastre”.⁴⁶

⁴² Reich, Robert B., *Munca națiunilor*, 1996, București, Edit. PAIDEA, p. 178.

⁴³ A se vedea și celebra lucrare a lui Mills, W., *Imaginația sociologică*, 1975, București, Edit. Politică, p. 126.

⁴⁴ Reich, Robert, B., *op.cit.*, p. 270.

⁴⁵ Luycks, Max, *Rapport Exploratoire*, în vol. *Les religions face à la science et la technologie*, Bruxelles, European Communities, 1991, p. 18.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 190.

Astfel, am putea să ne formăm gândirea și comportamentele intelectuale de problematizare și căutare de răspunsuri.

1.3. Constrângeri și libertăți. Nondeterminare în procesualitatea socială

O problemă esențială în cercetarea socială se referă la fundamentarea ontologică⁴⁷ a metodologiei. În acest sens, ne apare o diferențiere marcantă între domeniul cercetării naturii și cel al vieții sociale în general. Natura este independentă de voința noastră. Și Biblia arată că omul a apărut în ultima zi a creației (ziua a șasea), iar cunoașterea științifică, în concordanță cu această succesiune, plasează omul în ultimele etape ale evoluției lumii.

Natura, independentă de conștiința și voința noastră (în sensul existenței sale ca atare), anterioară omului, se constituie, se schimbă pe baza unor legi necesare obiective, în sensul că aceasta există prin însăși „natura” lucrurilor. Prin **determinism** înțelegem acea viziune filosofică despre lume care consideră fenomenele, procesele ca desfășurându-se pe baza unor legi (legături necesare, repetabile, obiective) care generează succesiunea de la cauză la efect, de la o stare la alta a fenomenelor, de la prezent spre viitor.

Determinismul nu se reduce, însă, la aceste modalități. O serie de procese necesare au un caracter deosebit de complex, în sensul generării lor prin numeroase „lanțuri” de serii necesare, întrepătrunse și interdeterminându-se, suferind și acțiunea unor cauze întâmplătoare (care nu rezultă din înlănțuirea internă necesară proceselor). Un cutremur este și el un fenomen determinat (cauzal), dar greu de prevăzut.

Determinismul capătă forme diverse, prezintă grade diferite de complexitate, dar – în toate cazurile – denotă procese care, pe de o parte, nu depind de om (de voința, conștiința, scopurile sale) și, pe de altă parte, exprimă înlănțuiri de „stadii” (în sens generic) generate „din natura lor” (Aristotel), din necesitate, din mecanismele proprii ale existenței și devenirii.

A vorbi de caracterul **nondeterminist** al evoluției realității sociale nu înseamnă a accepta voluntarismul, arbitrarul, capacitatea omului (chiar a individului) de a „dicta” lumii sociale voința sa. **Nondeterminarea** reprezintă o viziune filosofică despre realitatea socială care pornește de la faptul fundamental al constituirii vieții sociale: omul este o ființă conștientă, liberă (prin creație, omul a căpătat capacitatea așa-zisului „liber-arbitru” – a hotărî

⁴⁷ Ontologia este acea parte a filosofiei care se referă la teoria existenței (în grecește „ontos” înseamnă „ființă”, „ființare”).

după voința sa), ce-și proiectează acțiunile după un scop, o intenționalitate.⁴⁸ Ca urmare, nu mai putem vorbi de o realitate independentă de conștiința și voința omului. Dar, asta nu înseamnă arbitrar. Așa cum vom vedea, există limite și constrângeri numeroase care fac ca acțiunile noastre să fie **influențate** (nu determinate) de elementele obiective, necesare ale naturii și de condițiile existente de ordin social.

Nondeterminarea⁴⁹ este o viziune filosofică cu privire la viața socială prin care evenimentele, acțiunile umane, procesele, sunt considerate ca rezultând din alegerile libere (libertatea are și ea diverse grade),⁵⁰ intenționale, conștiente într-un spațiu determinat de o serie de limite și constrângeri.

Viziunea deterministă asupra naturii este fundamentată și fundamentală în filosofia modernă.

Francis Bacon (1561-1626) a statuat caracterul determinant al fenomenelor naturii. „Fiind, după Dumnezeu, cauza tuturor cauzelor, materia însăși este fără cauză și, în consecință, inexplicabilă”.⁵¹ Cunoașterea reprezintă o „ogîndire” a determinismului: „Știința și puterea omenească coincid în toate punctele: când ignorăm cauzele, nu mai putem produce efectele, căci natura nu poate fi învinsă decât supunându-ne ei și ceea ce în teorie a fost principiu, efect sau cauză, în practică devine regulă, scop sau mijloc”.⁵²

Dar, față de natură, societatea are o caracteristică esențială proprie: ea este expresia existenței și acțiunii umane, iar omul – ca ființă conștientă – își generează actele sale pe baza unor scopuri, motivații, aspirații, credințe, prejudecăți etc. – adică determinante subiective.

Încercarea de a subaprecia aceste trăsături determinatorii ale vieții sociale (umane) a condus la abordarea materialist-istorică” a marxismului, care a tratat „existența socială” ca ceva „obiectiv”, care ar determina „conștiința socială”, „structura socială” (ca expresie a relațiilor economice „obiective”) ar determina „suprastructura”.

Viziunea despre „economie” ca subsistem „obiectiv” care ar determina celelalte subsisteme este contrazisă de istoria însăși a omenirii. Pentru titlurile vechilor popoare⁵³ viața „economică” nu era despărțită de ansamblul

⁴⁸ Despre aceasta vom reveni când vom trata problema raportului dintre explicație și înțelegere.

⁴⁹ Nu indeterminismul..

⁵⁰ Nu ne referim la „libertatea juridică”, ci la libertatea de voință. Steinhart spunea că în universalele cele mai dictatoriale, omul rămâne liber prin voința și conștiința sa.

⁵¹ *Bacon, Morus, Hobbes, Locke*, 1951, București, Edit. pentru Literatură Științifică și Didactică, p. 48.

⁵² *Ibidem*, p. 23.

⁵³ A se vedea Biblia (Vechiul testament).

activităților umane, fiind o „fațetă” a activităților generale desfășurate pe baza credințelor lor religioase. „Vechiul testament” prezintă pe larg modul în care regulile religioase guvernau preocupările de producție și consum. La grecii antici „oikos” tradus mai bine prin „gospodărie familială”⁵⁴ - exprima întreaga viață a gospodăriei guvernată de regulile și mentalitățile vremii. „Orice stat constă din gospodării familiale, iar părțile gospodăriei* sunt cele din care se compun gospodării”.⁵⁵

În această viziune, „arta gospodăriei” se ocupă de producție, dar cu o limită bine precizată: aceea generată de scop: dobândirea bunurilor conform „naturii”, adică „pentru o viață mai bună”.⁵⁶ Bogăția conform naturii (...) este arta economiei”.⁵⁷ Nu trebuie doar să ne îngrijim să trăim, ci să trăim frumos”. Astfel „funcția artei buneii gospodării” are ca scop „să dispună cum trebuie” de bunurile produse”.⁵⁸

În această lumină, Aristotel considera că „arta negoțului” (a schimbului) nu este „naturală” căci „se bazează pe câștigul luat unii de alții”, fiind urâtă de oameni, la fel precum camăta.

Asemenea mentalități, la care se adaugă concepția despre sclav „căci el prin natură nu-și aparține sieși, ci altuia, încât om fiind, el este sclav prin natură, aparține altui om”.⁵⁹

Activitățile umane au fost, din primele momente, generate de mentalitățile oamenilor.

Ceea ce ni se pare a fi „producție obiectivă” se dovedește a reprezenta doar o practică conformă unor concepții. „Alchimia era numai una din numeroasele tehnici prin care chinezii – și mai ales taoiștii – căutau nemurirea. Și nu se poate înțelege nimic din alchimia chineză dacă nu se înțelege și această tehnică în concepțiile lor fundamentale despre lume și suflet”.⁶⁰ Tot așa, economia medievală era bazată pe o viziune. „Ipotezele de bază în legătură cu viața economică au fost două: interesele economice sunt subordonate adevăratului scop al vieții, care este mântuirea și conduita economică este un aspect al conduitei personale, pe care, ca și alte părți ale acesteia, se sprijină

⁵⁴ Aristotel, *Politica*, traducerea din 1951 (*Texte filosofice*, București, Edit. De Stat, p. 123), mi se pare mai bună decât termenul „economie domestică” din traducerea lucrării din 1924, București, Edit. Biblioteca politică, p. 24.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 131.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 129.

⁵⁷ *Ibidem* (lucrarea din 1951, p. 123) (* - gospodărirea se referă la conducerea gospodăriei).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 125.

⁶⁰ Eliade, Mircea, *Alchimia asiatică*, București, Edit. Humanitas, 1994, p. 3.

regulile moralității”.⁶¹ Cu alte cuvinte, viața economică era o expresie a ceea ce era societatea medievală în ansamblul său.

Pentru epoca noastră, studiile lui Max Weber sunt grăitoare, demonstrând „legăturile dintre reprezentările religioase fundamentale ale protestantismului ascetic și percepțele vieții economice cotidiene”.⁶²

Pornind de la asemenea, posibile, considerente, Daniel Bell, a precizat în fundamentarea teoriei sale despre societatea postindustrială (a cunoașterii) teza nondeterminării proceselor din domeniul societății.

Dacă în natură domină legile și necesitățile obiective, independente de voința oamenilor, în societate faptele sociale sunt expresia acțiunii umane. Acest considerent esențial conduce spre un alt tip de schimbare și relaționare de genul „sistemelor neagregate” a căror dinamică constă în interșanjabilitatea rolului elementelor, componentelor unei societăți (fiecare component putând să joace un rol mai mare sau mai mic, să determine sau să fie determinat în raport cu un context dat). Astfel, în societăți cu o economie mai puțin dezvoltată se pot întâlni creații artistice deosebit de prestigioase, în țări cu regim politic avansat poate exista o viață spirituală modestă, în țări cu o filosofie avansată putem avea o morală în criză etc. Nu cred că structura socială <<determină>> alte aspecte ale societății, ci mai curând, că schimbările în structurile sociale (care sunt predictibile) pun probleme manageriale sau politice pentru sistemul politic (a căror răspunsuri sun mult mai puțin predictibile)”.⁶³

La vremea sa, Talcott Parsons accentuase faptul că orice „act” presupune un scop. „Din punct de vedere definițional, actul trebuie să aibe un <<scop>>, o stare viitoare a lucrurilor către care este orientat procesul acțiunii” și mai departe, „conceptual de <<scop>> implică totdeauna o referință la viitor, la un stadiu care, fie nu există încă și care nu va deveni existență dacă ceva nu va fi făcut de către actor, fie dacă există de pe acum, nu va rămâne neschimbat”.⁶⁴ Parsons îmbrățișează o perspectivă colectivist-normativă (ca ipoteză de bază), ceea ce a atras critica unor sociologi care au considerat poziția colectivistă ca ducând la transformarea individului într-un „om de paie” („straw-man”) – după cum credea Garfinkel. „Garfinkel vrea să ne facă să credem că Parsons privește actorii ca pe niște drogați. El prezintă teoria elaborată [de Parsons] ca și când

⁶¹ Fromm, Erich, *Frica de libertate*, București, Edit. Teora, 1998, p. 54.

⁶² Weber, Max, *Etica protestantă și spiritualismul*, București, Edit. Humanitas, 1993, p. 158.

⁶³ Bell, Daniel, *op.cit.*, pp. 38-39.

⁶⁴ Parsons, Talcott, *The Structure of Social Action*, New York, Free Press, 1937, p. 44-45.

ar descrie oamenii ca total determinați de societate, ca urmărind o normă, așa cum este ea, fără o activitate de interpretare, de personalizare”.⁶⁵

Este adevărat, perspectivele colectivist-normative nu înlătură alternativa care acceptă și rolul acțiunilor individuale. Ambele tipuri de interpretări sunt necesare a fi luate complementar, argumentând, tocmai, viziunea nondeterministă, (dar nu voluntaristă, fortuită).

D. Bell a dezvoltat o înțelegere mai completă a problemei. Există „viitori alternativi”.⁶⁶ Viitorul nu există ca o realitate unică și necesară. „Nici un system social – sau societate rațională – nu posedă un model asupra viitorului, iar problema sociologică constă în a identifica caracterul și, dacă este posibil, traiectoria schimbării, forțele care inițiază sau rezistă, reconsolidează sau dezintegrează elementele [generatoare de schimbare] (...) Nu cred într-o traiectorie deterministă. Societatea post-industrială nu este o <<substructură>> care inițiază schimbări într-o <<suprastructură>>. Este o dimensiune importantă a societății a cărei schimbare pune probleme manageriale pentru sistemul politic care supraveghează societatea, tot așa cum schimbările petrecute în cultură și stilul de viață se confruntă cu tradiția sau cum apariția unor noi grupuri sociale și manifestarea grupurilor dezavantajate generează probleme pentru putere și distribuția prestigiului în societate”.⁶⁷

În locul predicției (previziunii, <<prediction>>) putem realiza doar prospectări (<<forecastings>>). Iată cum își începe Bell lucrarea amintită: „Aceasta reprezintă un eseu în prospective socială. Dar, poate cineva să prezică viitorul? Întrebarea este prost formulată. Nu se poate, chiar dacă numai din motivul logic că nu există un asemenea <<viitor>>. A folosi termenul în acest fel înseamnă a-l reifica, a presupune că o asemenea entitate este o realitate. Cuvântul *viitor* este un termen relațional. Putem, doar, discuta despre viitorul unui anumit lucru. Prospectarea diferă de predicție (...) Predicția, de obicei, se ocupă de evenimente – cine va câștiga în alegeri, dacă o țară va intra sau nu în război, cine va câștiga războiul, caracteristicile unei noi invenții, centrul deciziei sale (...) Predicția evenimentelor este inerent dificilă. Evenimentele reprezintă intersecția vectorilor sociali (interese, forțe, presiuni și altele). (...) În mod necesar, ne ocupăm de probabilități și în limita posibilului de proiecții. Dar limitele prospectării sunt, de asemenea, evidente. Cu cât un cercetător avansează în timp cu un set de prospectări, cu atât mai mare este zona erorilor, avându-se în vedere lărgirea evantaiului de proiecție”.⁶⁸

⁶⁵ A se vedea Alexander, Jeffrey C., *Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II*, New York, Columbia University Press, 1987, p. 274.

⁶⁶ Bell, Daniel, *op.cit.*, p. 311.

⁶⁷ *Ibidem*, p. X-XI (textul între paranteze drepte reprezintă explicația noastră).

⁶⁸ *Ibidem*, p. 4.